

I. Inledning

BERÄTTELSE OM NORRA Sverige är ofta berättelser om naturen och detta gäller i synnerhet när de handlar om områden väster om kuststäderna, upp mot fjällkedjan. Olika sätt att förstå naturen på har flätats samman med platsen och påverkar såväl den utomstående betraktaren som den som lever i området. Denna bok handlar om hur norra Sverige genom historien fyllts med betydelse och innehåll genom naturen. Jag har valt att utgå ifrån en avgränsad men viktig period, från ungefär mitten av 1700 till slutet av 1800, en period under vilken en av svenska staten uppmuntrad nybyggarkolonisation ägde rum. Kolonisationsprocessen präglades av ideologiska förhållningssätt till naturen; det man uppfattade som vildmark skulle transformeras till civilisation, marker som sågs som onyttiga skulle nyttiggöras. Ett urval texter som skildrar detta utgör studiens huvudsakliga empiriska material: *Journal af Petrus Læstadius för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken* (1831), liksom *Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande åren 1828–1832*, som utkom 1833, samt Olof Petter Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* (del I–IV, 1941–1960). Geografiskt sett beskrivs i texterna områden i och runt Vilhelmina samt Arvidsjaur och Arjeplog.

1.1 Syfte och frågeställningar

Studiens övergripande syfte är att belysa naturens roll i språkligt platskapande i norra Sverige med särskilt fokus på nybyggarkolonisationen. Studien bidrar därmed till förståelsen av detta språkliga platskapande med naturen i centrum och dess mekanismer, och ger en historisk bakgrund till de processer som pågår idag i norra Sverige. Centralt i denna studie ligger analys och diskussion av ett urval skildringar av nybyggar-

kolonisationen. Denna analys och diskussion struktureras av tre huvudsakliga forskningsfrågor:

- Hur skildras mänsklig närvaro respektive frånvaro i markerna före och under nybyggarkolonisationen i de undersökta skildringarna?
- Hur används lokala språk i skildringen av naturen i de undersökta skildringarna och vad får detta för konsekvenser vad gäller språkliga och kunskapsmässiga hierarkier?
- Hur framställs naturen som resurs i de undersökta skildringarna, för vem utgör naturen en resurs och hur positioneras de olika typerna av naturutnyttjande mot varandra?

De resultat som nås genom dessa tre empiriskt inriktade frågeställningar diskuteras boken igenom utifrån internationell forskning om just språk, natur och plats i koloniala sammanhang.

1.2 Disposition

I detta första kapitel presenteras studiens utformning och kunskapsmål, varefter texturval och etiska dimensioner diskuteras. Kapitel 2 ger en historisk överblick över de geografiska områden som skildras i de studerade texterna, med särskilt fokus på nybyggarkolonisationen. Därefter beskrivs urvalet texter. I kapitel 3 diskuteras begreppen *natur*, *plats* och *kolonialism* och den roll föreställningar om naturen spelar i koloniala skeenden generellt sett. Kapitel 4, 5 och 6 undersöker olika teman som belyser platsskapande med naturen i centrum i Petrus Læstadius och O.P. Petterssons skildringar. Kapitel 4 undersöker föreställningen om ingenmansland, *Terra nullius*, och huruvida en sådan idé kommer till uttryck i texterna. Kapitel 5 utgör en studie av samiska och dialektala djur- och växtbenämningar. Kapitel 6 belyser ett dominerande nyttoperspektiv på naturen utifrån insikten att naturen som resurs alltid är en resurs för någon, för specifika syften. Boken avslutas med kapitel 7, i vilket diskussionen förflyttas till nutid i syfte att initiera en diskussion av det språkliga platsskapandet med naturen i centrum som sker i norra Sverige idag, vilka vetenskapliga frågor som behöver ställas till detta språkliga material och vilka kopplingar till nybyggarkolonisationen som kan tänkas dröja sig kvar.

1.3 Texturvalet

Texterna som här studeras har valts eftersom de varit betydelsefulla under lång tid, och i många sammanhang, för skapandet av föreställningar om norra Sverige. De har varit och är viktiga källmaterial för forskningen om Norrlands historia i allmänhet och nybyggarkolonisationen i synnerhet, och de har även lästs av allmänheten (för mer om texterna, se kapitel 2 nedan). Det faktum att Læstadius respektive Petterssons texter har tillkommit i olika tider, med olika förutsättningar och syften, föranleder dock några metodologiska klargöranden.

Petrus Læstadius skildringar av sina erfarenheter som missionär i lappmarken gavs ut i två böcker under 1830-talet (1831; 1833), medan O.P. Pettersson ungefär hundra år senare sammanställde *Gamla byar i Vilhelmina*, som gavs ut i fyra delar under åren 1941–1960. Verken skiljer sig åt även genremässigt. Læstadius böcker utgör ett slags reseskildringar i vilka författaren också argumenterar för sina ståndpunkter gällande utvecklingen av Norrland och särskilt kyrkans organisation, medan Petterssons verk utgör en krönika över 116 byars tillkomst och historia, som samlar uppgifter från en mängd olika källor, såväl folkliga som officiella. Förhållandet till nybyggarkolonisationen skiljer sig också åt verken emellan. *Gamla byar i Vilhelmina* beskriver byar som tillkom som ett resultat av denna kolonisation, medan kolonisationen hos Læstadius beskrivs dels indirekt genom de människor han möter och de händelser som inträffar, dels direkt genom att han uttrycker sina egna åsikter om kolonisationen, samt att han dessutom beskriver sin egen del i kolonisationsprojektet, i rollen som nybyggare.

Genom att texterna skiljer sig åt på dessa sätt ger de inblickar i många olika typer av språkligt platsskapande med naturen i centrum. Olikheterna texterna emellan skapar också en kontrast som bidrar till att synliggöra texternas egenarter. Mångfalden ger även en god grund för en diskussion av konsekvenserna av olika sätt att förstå naturen på.

Petrus Læstadius och O.P. Pettersson var, som så många andra skildrare norra Sverige, män, och även om det förekommer skildringar av kvinnors erfarenheter i deras texter, så domineras framställningarna av manliga bedrifter och öden. Ett citat ur Petterssons inledning till den första volymen av *Gamla byar i Vilhelmina* ger viss inblick i detta fokus på det manliga subjektet:

Ett annat ändamål är att undan glömskan rädda och i minnet bevara namnen på de män, vilka i denna fjälltrakt först satte spaden i den oftast mycket stenbundna och i allmänhet ganska magra jorden för att genom ihärdigt och tungt arbete under all slags försakelse och ofta i bitter nöd upparbeta åt sig själva och de efterkommande släkten hem och hård, nybyggen och hemman. Namnen på de kvinnor, som stodo vid männens sida vid deras strävanden böra ej heller bliva alldeles bortglömda. (Pettersson 1941, s. VII.)

Det är här männen som sätter spaden i jorden medan kvinnorna står vid männens sida, en beskrivning som både kan ses som en förolämpning mot alla de kvinnor som offrade och kämpade lika mycket som männen, och som ett uttryck för vad som under lång tid varit det ”normala” – tillika stereotypa – sättet att förstå manlig och kvinnlig arbetsfördelning och skillnader i agens.

Det saknas dock inte betydelsefulla kvinnliga upptecknare av språk och folkminnen i Norrland, och jag tänkte här nämna två av dem: Lisa Johansson och Ella Odstedt.

Lisa Johansson (1894–1982) från Vilhelmina var författare och konstnär samt meddelare av ett omfattande material till dåvarande Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA); bland annat samlade hon in ca 500 växtfärgningsrecept (Johansson, Bo 1994). Delar av Johanssons material har publicerats, bland annat i *Gamla, i Lappmarken kända växtfärgningsrecept* (1948) och *Saltlake och blodvälling: berättelser från nybyggartiden i Lappmarken* (1968). Hon publicerade även romanen *Ensam på torpet. Kvinnors kamp under genombrottsåren* (1961).

Folklivsforskaren och filosofie hedersdoktorn Ella Odstedt (1892–1967) samlade in ett stort folkligt material åt både Nordiska museet och dåvarande Landsmålsarkivet i Uppsala (se Lilja 1998; af Klintberg 2004 *Inledning*). Hon publicerade bland annat en samling ångermanländska sagor (Ohlson 1931) och monografierna *Varulven i svensk folktradition* (1943) och *Folkdräkter i övre Dalarne* (1953). Hennes norrländska uppteckningar utgör bland annat material till en ordbok över Arnäsmålet som sammanställts av Sven Söderström (Söderström & Odstedt 1994). Ett urval av hennes uppteckningar har även tillgängliggjorts av Bengt af Klintberg i boken *Norrländsk folktradition* (Odstedt & af Klintberg (utg.) 2004).

Kvinnors erfarenheter har ofta åsidosatts i de dominerande konstruktionerna av Norrland som plats och eftersom det är just sådana som står i

Figur 1. Lisa Johansson 1947. Foto Lily Rehborg. Källa: Vilhelmina Kommuns Fotoarkiv.

fokus i denna undersökning återskapas tyvärr detta osynliggörande. Genom att nämna dessa två kvinnliga författare och upptecknare sätts åtminstone visst ljus på att detta material finns. Ett specifikt exempel som anknyter till föreliggande studie av naturen och platsskapande är Lisa Johanssons traditionella växtfärgningsrecept. I dessa återfinns beskrivningar av naturen som resurs, där också en stor och detaljerad folklig naturkunskap uppvisas.

Läsaren av denna bok bör alltså bära med sig att många berättelser om Norrland som fått stor genomslagskraft, i hög utsträckning också är manliga berättelser.

1.4 Metodologiska överväganden

När jag här diskuterar platsskapande utifrån de språkliga representationer som Læstadius och Petterssons texter utgör så är det just de platser som skapas i texterna som är utgångspunkten (se kapitel 3 nedan om teorier om språkligt platsskapande). Det rör sig exempelvis om de 116 byar i Vilhelmina socken som beskrivs i *Gamla byar i Vilhelmina* eller nybygget Notte, på udden vid sjön Kakel, en halvmil från kyrkplatsen i Arjeplog (Læstadius 1833, s. 38off.). Det kan också handla om mer begränsade platser, som en viss fors eller myr eller om mer omfattande platser, som ”Norrländ” etc. Utöver de platser som på detta sätt tydligt konstrueras i texterna handlar denna bok även om något mer övergripande, nämligen det som ofta kallas kolonisationen av lappmarken, ett specifikt skeende under en specifik period då många platser skapades och omskapades. Texterna jag studerar beskriver specifika geografiska områden, men utgör också representationer som sträcker sig utöver denna geografi. Verken blir delar av berättelsen om en del av Sverige som svenska staten såg som outnyttjad, och som skulle förvandlas till något nytt och inte minst något nyttigt. Denna plats har de här studerade skildringarna under många år varit med om att bygga upp genom att utgöra betydelsefulla språkliga representationer.

Kolonisationen analyseras och diskuteras här som ett exempel på nybyggarkolonialism; analytiska begrepp hämtas även från postkolonial teori. Det är dock viktigt att betona att koloniala skeenden runt om i världen inte har sett likadana ut, inte har styrts av exakt samma logik eller lett till samma resultat, och det blir därför viktigt att betrakta lokala skeenden som präglade av specifika förutsättningar och historiker. Olika processer skiljer sig även åt med avseende på vilket material som efterlämnats och som alltså diskussionen har att utgå ifrån. En viktig faktor gällande detta är exempelvis att det generellt sett finns mer material bevarat från vetenskapsmän, politiker och människor högt upp i den sociala hierarkin än från mindre bemedlade personer i allmänhet, kvinnor och urfolk (Adams 2003, s. 18).

1.5 Etiska aspekter

Petrus Læstadius använder ibland sin samiska identitet som utgångspunkt i journalerna; O.P. Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* innehåller folkligt material från olika grupper, inkluderat samiska. Inte desto mindre måste de båda texterna betraktas som delar av ett dominerande nybyggarkolonialt kunskapssystem. Analyserna av texterna genomförs därför här med ett kritiskt perspektiv där dekonstruktion och problematisering av dominerande diskurser utgör en utgångspunkt (jfr Lehmkuhl 2017, s. 144).

I denna bok citeras texter där ordet *lapp* används. Ordet härstammar sannolikt från finska *lappalainen* med betydelsen 'person från Lappi' (Hellquist 1980, s. 560), medan *same* är en försvenskad version av olika samiska språks namn på den egna gruppen (se Söderström 1984). Ordet ingår även som förled till den historiska administrativa benämningen *lappmarken*. Ordet har under lång tid haft en pejorativ betydelse, något som idag även synliggörs i ordböcker (se Palicki 2021). Fram till mitten av 1900-talet användes i svenskan vanligen just detta ord och inte ordet *same* (ibid.) och de äldre användningarna som citeras här utgör ett omarkerat språkbruk av författarna, eller av de som författarna hämtat materialet från, det vill säga de använder för tiden gängse terminologi.

Jag har valt att hantera denna benämning på följande vis. I det citerade materialet återges ordet vid några tillfällen tillsammans med hela det citerade textstället. Detta är tillfällen när något skulle ha gått förlorat i resonemanget eller exemplifieringen om citatet hade kortats ned eller om referat hade använts i stället. Där det varit lämpligt har i stället just dessa nyss nämnda metoder använts för att undvika onödiga användningar av detta ord. Benämningen *lappmarken* används i boken i diskussionen av historiska skildringar, exempelvis Petrus Læstadius analyserade texter, i vilka denna benämning utgjorde ett namn på ett geografiskt område som i sin tur indelades i Åsele, Umeå, Piteå, Luleå, Torneå och Kemi lappmark.¹

Ytterligare en forskningsetisk aspekt avseende de studerade texterna är de många personer som nämns vid namn, eller där andra omständigheter som beskrivs kan användas för att identifiera enskilda. Tjänstemän

¹ Exempelvis Hermelins "Charta Öfver Wåsterbottn och Svenske Lappmarcken" från 1796 som pryder denna boks omslag.

och andra beslutsfattare förekommer i sina yrkesroller medan nybyggare, innehavare av samiska skatteland och andra enskilda aktörer är med i skildringarna som privatpersoner. Eftersom texterna som här studeras skildrar en pågående nybyggarkolonisation, en process som griper in i känsliga frågor som har aktualitet än idag, som exempelvis markrättigheter och frågor om etnicitet och identitet finns en risk att beskrivningar om hur något gick till – hur enskilda aktörer agerade – kan ha en negativ påverkan på människor idag. Jag har dock valt att inte utesluta namn eller uppgifter ur primärmaterialet som skulle kunna användas för att identifiera enskilda individer. Stora delar av primärmaterialet är de facto uppbyggt kring berättelser om enskilda individer – som alla idag är döda – och det vore ett stort ingrepp i dessa texters genre och stil att utesluta dem. Däremot vill jag betona att varken Petrus Læstadius journaler eller Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* kan betraktas som faktiskt historie-skrivning. Læstadius texter tillkom i hög utsträckning som resultat av den egna upplevelsen och de egna åsikterna, och *Gamla byar i Vilhelmina* baseras till stora delar på folkligt material, berättat muntligen långt efter de faktiska händelserna utspelat sig.

1.6 Reflexioner kring studien i ett tvärvetenskapligt sammanhang

Föreliggande studie genomförs inom ramen för det tvärvetenskapliga forskningsområdet *nordliga studier*, inom vilket bland annat språkliga och kulturella möten i Nordskandinavien studeras. Ett flertal centrala begrepp utgöra studiens fokus: *språk, plats, natur* och *kolonisation*. Även om dessa omfattande begrepp kan betraktas som oupplösligt förenade, som fasetter av en och samma figur, kan ett slags hierarki dem emellan föreslås, där begreppet *plats* är överordnat. Studien handlar om skapandet av platser. Ett grundantagande är att språk spelar en viktig roll i detta platsskapande: ortnamnen benämner – och skapar – platser, berättelserna om platserna, vare sig det handlar om tryckta och väl spridda skildringar, eller om muntligt traderade sägner och folkliga berättelser, fyller platser med innehåll, skapar och återskapar. Vidare har vi att göra med en förändringsprocess, en nybyggarkolonisation, som kan sägas med kraft förändra just den plats som här står i fokus och i grunden omformulera den. I centrum av denna förändringsprocess står naturen. Nyckeln till att i grunden kunna förändra den plats som denna studie handlar

om är den sociala konstruktionen av naturen. Genom att förstå naturen på ett visst sätt möjliggörs nybyggarkolonisationen.

Studien anknyter vidare till forskningsfältet *settler colonial studies*. En premis inom detta fält är att *settlerism* och *indeggenitet* konstituerar varandra och att nybyggarkolonisation betraktas som en struktur, inte en händelse (Wolf 2006). Genom studier av nybyggartexter nås kunskap om denna struktur, om dynamiken mellan nybyggare och urfolk, och inte minst om maktrelationer (Ishiguro 2016). Som nämnts betraktas nybyggarkolonisation inte som en händelse som har ett tydligt slut, utan som en struktur som på olika sätt lever kvar än idag. En viktig diskussion inom detta forskningsfält rör definition av själva begreppet *nybyggarkolonialism* och distinktioner gentemot begreppet *kolonialism*. Kolonialism definieras exempelvis som etablerande av bosättningar på avlägsna områden (Said 1993, s. 8),² vilket ofta medför ett åsidosättande av andra människors rättigheter; enligt Ania Loomba kan begreppet *kolonialism* definieras som ”the conquest and control of other people’s land and goods” (Loomba 2006, s. 20). I inledningen till första numret av den vetenskapliga tidskriften *Settler Colonial Studies* slår Lorenzo Veracini fast att nybyggarkolonialism och kolonialism bör skiljas åt och förstås som stående i en dialektisk relation till varandra (2011, s. 1). Kolonialism, enligt ovanstående definition, bygger på initialt undanträngande och efterföljande ojämna makthierarkier, det vill säga dominans utövad av den koloniserande makten och ett permanent underordnande av den koloniserade. Nybyggarkolonialism, menar Veracini, har en annan logik, och syftar till att urfolket på ett eller annat sätt ska försvinna (ibid., s. 2.). Det koloniala mötet korresponderar i nybyggarkoloniala sammanhang mot ett icke-möte, format av ett behov av att inte erkänna ”de andras” närvaro (ibid.). Denna analytiska distinktion blir helt nödvändig, menar Veracini, bland annat eftersom olika åtgärder krävs för att motverka kolonialism respektive nybyggarkolonialism.

Föreliggande studie knyter an till den inriktning som Veracini representerar, det vill säga *settler colonial studies*, och särskilt till den forskning inom fältet som studerar förhållanden i nordvästra Kanada, och inspiration hämtas även från postkolonial forskning i vid mening.

² Said påpekar vidare att kolonialism nästan alltid är ett resultat av imperialism, dvs. idén om att en centralmakt kontrollerar avlägsna områden (Said 1993, s. 8).